

Girdi-Çıktı Analizi Yaklaşımıyla Kazakistan Ekonomisinin Dışa Bağımlılığının İncelenmesi (2006-2009)

Tuncer Özdil (Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Kyrgyzstan)
Ainura Turdalieva (Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Kyrgyzstan)
Zamira Oskonbaeva (Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Kyrgyzstan)

An Evaluation of Independence of Kazakhstan Economy by Input-Output Analysis (2006-2009)

Abstract

Input-output analysis is an analytical technique widely used both in developed and developing countries which reflects the production consumption relationships of production sectors of a country's economy.

At the same time it is the macroeconomic analysis tool that defines economic relations of each sector by production and consumption. During the process of globalization all developed and developing country economies are trying to open their economies in order to provide their economic development. However, the openness can lead to negative consequences in some countries such as increasing their external dependence. In this paper it is aimed to investigate the structure of foreign trade of Kazakhstan and to measure the external dependence of economy.

For this purpose, with the help of input-output tables prepared for the period of 2006-2009, the inverse import matrix will be calculated by using coefficients of foreign trade flows, consequently the import quantities necessary to meet final demand and their changes during the period will be examined. According to the results obtained the potential impact of Kazakhstan's foreign trade structure on both Kyrgyzstan and other Central Asian Turkish Republics will be discussed.

JEL codes: F14, C67, D57

1 Giriş

Girdi - çıktı analizi bir ülke ekonomisindeki ekonomik üretim sektörlerinin kendi aralarındaki üretim-tüketim ilişkilerini yansıtan kendi içinde tutarlılığı olan, günümüzde gerek gelişmiş gerekse de gelişmekte olan ülke ekonomilerinde ekonomik analiz aracı olarak yaygın biçimde uygulanan analitik bir tekniktir. Aynı zamanda sektörlerin birbirleriyle olan ekonomik ilişkilerini hem tüketim hemde üretim boyutuyla tanımlayan makroekonomik analiz aracıdır.

Küreselleşme sürecinde tüm gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomileri doğal olarak, ekonomik kalkınmalarını sağlayabilmek için dışa açılmaya özen göstermektedirler. Ancak dışa açılma bazı ülkeler için dış bağımlılığı arttıracak şekilde olumsuz sonuçlara da yolaçabilmektedir. Çalışmamızda girdi-çıktı analizi yaklaşımıyla Kazakistan ekonomisinin dış ticaret yapısı ve ekonomisinin dışa bağımlılığı incelenmeye çalışılmıştır.

Bu amaçla, Kazakistan için 2006-2009 yılları arasında hazırlanan girdi-çıktı tablolarından yararlanılarak dış ticaret akım katsayıları yardımıyla ithalat ters matrisleri hesaplanarak, girdi-çıktı çözümlenmesi yoluyla nihai talebi karşılamak için gerekli aragirdi ithalat miktarları ve bunların dönem içindeki değişimleri incelenecektir. Buradan elde edilen bilgilere göre Kazakistan'ın dış ticaret yapısının başta Kırgızistan olmak üzere bu coğrafyada yer alan diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine olan potansiyel etkilerine de değinilecektir.

2 Kazakistan Ekonomisi ve Dış Ticareti

Kazakistan eski Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla 1990'lı yılların başında bağımsızlığını elde etmiş zengin petrol yatakları ve doğal gazı sahip 16,2 mln nüfuslu bir Orta Asya ülkesidir. 2009 yılı itibariyle ülkede kişi başına gelir 7 257 \$'dır. Toplam ihracat 43 195, 8 mln \$, ithalat ise 28 408,7mln \$'dır. İhracatın ithalatı karşılama oranı %152 dir. Yıllık enflasyon %6,2 olup, dış borçların milli gelire oranı firmalararası borçlar dikkate alındığında %104,1 firmalararası borçlar dikkate alınmadığında dış borç oranı % 58,8 olarak gerçekleşmiştir. 2009'da GSYH'nın yıllık reel büyüme oranı % 3,3 olmuştur. Kazakistan ithalatının önemli bir kısmını sanayiye yönelik ara ve yatırım malları ithalatı oluşturmaktadır. 2008 yılı itibariyle ülkenin toplam ithalatında tüketim mallarının payı %19, ara malların payı %43'1 ve yatırım mallarının payı %37 olarak gerçekleşmiştir (Kazakhstan в цифрах). Aynı yıl için ithalatın mal gruplarına göre dağılımı incelendiğinde, %35 oranıyla Otomotiv ve yedek parçaları en yüksek paya sahip olup bunu %26,8 ile Metal anasanayi ve mamulleri, %12,1 ile Kimya Sanayi, %9,6 Madencilik izlemektedir. Tarım sektörüne ait hayvansal ürünler ve ağaç orman ürünleri ithalatının payı ise % 11,4 olmaktadır. İthalatın ülke gruplarına göre dağılımı incelendiğinde, 2008 yılı itibariyle ithalatın ençok

yapıldığı ilk on ülke arasında %13,8'lik payla Rusya dikkat çekmektedir. Bunu sırasıyla Çin, Almanya ve Ukrayna izlemektedir. Türkiye ilk 10 ülke arasında %1'lik payla sekizinci sırada yer almaktadır. İthalatın coğrafik olarak ülke gruplarına göre dağılımına bakıldığında, Avrupa ülkeleri %47,1, BDT ülkeleri %26,2, Asya ülkeleri %22,3'lük paylara sahiptirler.

2009 yılında, toplam ithalat hacminde Rusya %30,3, Çin %15,9, Ukrayna % 9,1, Almanya %7,6, ABD % 6,1, İtalya %3,8, Büyük Britanya %2,3, Japonya %2,3 paylara sahiptirler (Платежный баланс и внешний долг РК за 2009 год).

Kazakistan'ın şu anki dış ticaret yapısına göre toplam ithalatın önemli bir kısmını yatırım ve ara malları oluşturmaktadır. Hatta yapılan ihracat ile hammadde ithalatı bile karşılanamamaktadır. Bunun sonucunda ihracatta meydana gelen her artış ithalata yansımakta, bu ise dış açık sorununu gündeme getirmektedir. Cari açık sorununun yanı sıra aşırı boyutlardaki hammadde ithalatı yerli ara malı üreticilerinin üretim hacmini de daraltabilmektedir. Bunun sonucunda ülkedeki ihracat artışı başka ülkelerin üretim ve istihdam sürecine yansımaktadır. Günümüz koşullarında dünya ekonomisinin karşılıklı bağımlılık özelliği, elbette dışa bağımlılığın tamamen ortadan kaldırılmasını olanaksızlaştırmaktadır. Ancak gerek üretimden elde edilen gelirin büyük bir kısmının yurtiçinde tutulması, gerekse ürünlerin yerli katkı paylarının artırılması suretiyle, istihdam, yatırım ve yurtiçi katma değerler daha da artırılması, bu bağımlılığın mümkün olan en düşük seviyelere çekilmesini gerektirmektedir (Özdil, 2011, s.358.). Bu amaçla ekonomide ileri ve geri bağlantı etkileri yüksek endüstrilerin belirlenmesi ve bu sektörlerin gelişiminin sağlanması önem taşımaktadır. Çünkü ileri bağlantı etkisi yüksek olan endüstriler diğer sektörlerde girdi olarak kullanıldıkları için, ülke dışı kaynaklara olan bağımlılığı azaltılmasına, diğer taraftan geri bağlantı etkileri yüksek olan endüstriler ise diğer sektörlerden girdi talebinde bulunacağından ekonominin uyarılması ve canlanmasına sebep olmaktadır. Böylece sektörleri dışa bağımlılıktan kurtarabilmek için sektörel bazda alınması gereken önlemler belirlenebilecektir (Özdil, 2009, s.120). Bu doğrultuda çalışmada Kazakistan ekonomisinde dışa bağımlılıktaki değişime incelenmekte bunun ülke bölge ekonomilerine potansiyel etkilerine değinilmektedir.

3 Girdi – Çıktı Analizi Yaklaşımıyla Dışa Bağımlılık

Girdi- Çıktı Analizi, matematiksel ve istatistiksel teknikler yardımıyla, endüstrilerarası ilişkileri tutarlı olarak inceleyen bir modeldir. Bir ekonomik sistemin belirli yapısal özelliklerini tanımlayan bir veriler toplama ve sistemin belirli bir zaman aralığı içinde belirli bir anındaki davranışını etkileyici ve açıklayıcı analitik bir teknik olarak tanımlanabilir (Todaro, 1987, s.17). Analizin temeli, herhangi bir ülke ekonomisinin kendi içerisinde homojen ya da birbirine benzer mallar üreten endüstrilere bölünebilmesi ve bu endüstrilerin birbirleriyle ve ekonomiyle olan etkileşimlerinin matematiksel ifadesine dayanır.

Girdi-çıkıtı analizi yaklaşımı temelinde, her biri ayrı üretim fonksiyonuna sahip n sayıda üretici sektör ve nihai talep üzerinde durur. Belli bir mal sadece bir sektör tarafından üretilmekte olup sektörlerin çıktıları birbirleriyle ikame edilememektedir. Bu analiz ekonomide uzun dönemde denge konumu için geçerlidir (Korum, 1963, s.10). Leontief tarafından oluşturulan girdi-çıkıtı tablosu yalnızca üretim faaliyetlerini ele almakta, tüketimi bir sonuç olarak görmektedir. Üretim değerlendirilirken ise ekonomi iki kesime bölünmüştür. Birincisi üretimin gerçekleştiği kesim, ikincisi ise üretimin nihai talep olarak kullanıldığı kesim. Bir ülkenin sektörel planlamasının yapılmasında temel tahmin yöntemi olarak değerlendirilen girdi-çıkıtı tablosunun sütunları girdileri; satırları çıktılarını gösterir. Oluşturulan girdi-çıkıtı tablosunda satır ve sütun toplamaları birbirine eşittir. Bir sektörün toplam üretimi ile ara tüketimi arasındaki fark katma değer olarak tanımlanır. Satırların nihai taleple toplamı sütunların katma değerle toplamına eşittir. Bu bize girdi-çıkıtı tablosunda genel dengeyi gösterir (Kepenek, 1977:70). Bir ekonomik analiz yöntemi olarak girdi-çıkıtı analizinde, her sanayinin ürünü hem nihai tüketim içinde talep edilen bir mal, hem de kendisinin ve başka sanayilerin üretiminde kullanılan bir girdi olarak düşünülür. Böylece bir ekonominin çeşitli sektörleri arasındaki karşılıklı bağımlılık incelenmeye çalışılır. Bu amaçla oluşturulan endüstriler arası akım tablosunda; sektörler bir yandan kullanan sektörler, bir yandan da üreten sektörler olarak satır ve kolonlarda ikişer kez yer alırlar. Böylelikle, bir ekonomide belli bir dönemdeki üretim ve kullanımın sektörler tarafından nasıl paylaşıldığı görülebilmektedir. Girdi-Çıkıtı akım tablosundaki satır ve sütunlar sektörler için önemli bilgileri kapsamaktadır. Her bir sütun ilgili sektör için üretimindeki girdi bileşimini verirken, satırlarda talep kompozisyonunu vermektedir (Miernyk, 1996, ss.31-42).

Bir sektörün üretimi, nihai talebindeki artışı kadar artar, ama bunun yanında bu artışı sağlayacak ek ara girdi talebi diğer sektörlerin üretimini de uyarır. Üretimi uyarılan sektörler yine ara girdi talebi yoluyla diğer sektörlerin üretimini uyarırlar. Bu çevrimsel etkileşim başlangıçtaki uyarının ekonominin tamamı üzerindeki uyarı düzeyini gösterir. Bu nedenlerle gerisel bağlantı etkileri enaz 1 değerini alırlar. 1'in üzerindeki değerler ek üretim uyarma derecesini gösterir (G. Şenesen, 2005: s.29).

Endüstriler arası akım tablosunda ithalat rakip ya da tamamlayıcı ithalat olarak iki şekilde yer alabilmektedir (Chenery, 1965, s.139). Tamamlayıcı ithalat sektörün kendi üretiminde kullandığı ithal girdiler olarak zaten I. Bölmedeki girdi kullanımları arasında yer almaktadır. Burada ihracat ve ithalatın modele dahil edilmesinde farklı varsayımlara göre farklı yaklaşımlar görülebilmektedir. Genel olarak, reel mal ve hizmet ihracatı tıpkı yurtiçi

yatırım ve tüketim talebi gibi bir nihai talep unsuru gibi düşünülerek tabloda II. Bölme içerisinde kolon vektör olarak yer almaktadır. İthalat ise rakip ya da tamamlayıcı ithalat olmaya göre farklı yerlerde yer alabilmektedir. Tamamlayıcı ithalat I. Bölmede girdi katsayıları içerisinde yer almaktadır. Rakip ithalat ise bir yurt dışı arz kaynağı olarak algılanarak farklı yaklaşımlara göre modele dahil edilebilmektedir. Ancak ithalatın rakip ve tamamlayıcı olarak ayrımının zor olmasından dolayı, izlenen standart yaklaşım; ithal edilen malların hem üretimde hem de nihai kullanımda yurt içi üretime tam rakip oldukları varsayımdır. Bu uç varsayıma göre, ithalat tam olarak bir rakip arz kaynağı olarak ele alınır ve nihai talep unsurları içerisinde eksi (-) değerli kolon vektör olarak yer alır. Bu durumda tüm çözümler net değerler üzerinden yapılır (Aydoğuş, 1999, ss.60-65).

Bu tabloların kullanıldığı alanlardan birisi de, ithal gereklerini ve nihai talepteki belirli değişikliklerin ödemeler dengesine etkilerini tahmin etmektir (Thirlwall, 1990: s.237). İthalatın yapısı ile yurtiçi ve yurtdışı endüstrilerinin birbirleriyle olan ara girdi alışverişi de yine bu tablolardan ortaya konulabilmektedir. Bunun için, özel bir ithalat matrisini kullanmak anlamlı olmaktadır. Bu matriste tıpkı yerli ara girdilerde olduğu gibi, yurtiçi endüstrilerin kullandıkları ithalat yer almaktadır. İthalat matrisi türetilmiş yardımcı bir araç olarak, yurtiçi Girdi-Çıktı tablosuna ilave edilmek suretiyle farklı bir endüstri gibi işlem görmektedir (Fleissner, 1993: s.44).

Bir ekonominin ithalata bağımlılığının ölçülmesinde kullanılacak olan ithalat ters matris tekniği girdi-çıktı modelinden türetilmiş yardımcı tekniklerden birisidir. Herhangi bir yıla ait ithalat ters matrisi, o yıla ait ithal girdi katsayıları matrisi ile yerli girdi katsayıları matrisinin tersinin çarpılmasıyla elde edilmektedir. R , İthalat ters matrisini, A_m , İthalat girdi katsayıları matrisini, A_d , Yerli girdi katsayıları matrisini göstermek üzere sektörlerdeki ithal girdi akımlarını gösteren ithalat ters matrisi,

$$R = A_m (I - A_d)^{-1}$$

şeklinde gösterilmektedir (Bocutoğlu, 1990, s.153). Burada, Ters ithalat matrisinin sütun toplamları;

$$R_j = \sum_{j=1}^n r_j (j = 1,2,3,...).$$

j endüstrisi malına olan nihai talep bir birim arttığında doğrudan ve dolaylı olarak tüm endüstrilerin çıktısına karşı duyulan ithal gereksinimlerinin toplamını verir. Yani j endüstrisinin bir birimlik daha fazla üretim gerçekleştirebilmesi için bütün endüstrilerden satın alacağı ithal girdi miktarlarının toplamını verir. Belli bir zaman dilimi içinde sütun toplamları değerinin artması ilgili endüstrinin girdi yönünden ithalata bağımlılığının arttığını gösterir. Sütun toplamları endüstrilerin ithalatta geriye doğru bağlantı etkisi olarak tanımlanır.

Ters ithalat matrisinin satır toplamları ise,

$$R_i = \sum_{i=1}^n r_i (j = 1,2,3,...)$$

olarak gösterilir. Tüm endüstrilerin mallarına olan nihai talep birer birim arttığında bu talep artışını karşılamak için yapılacak üretimin i .nci endüstri malının ithal gereğini gösterir. Bu toplamlar ithalatın ileriye doğru bağlantı etkisidir.

Böylelikle ters matris satır ve sütun toplamlarıyla ithalatın doğrudan ve dolaylı bağlantı etkileri bulunarak, herhangi bir sektörün nihai talebindeki bir birimlik artışın, veya ekonomideki diğer sektörlerin nihai taleplerindeki bir birimlik artışın sektörde ve ekonomide yaratacağı ithalat değerleri elde edilmiş olacaktır.

4 Kazakistan Ekonomisinde Dışa Bağımlılığın Girdi-Çıktı Analizi Yaklaşımıyla İncelenmesi

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri içerisinde Kazakistan sahip olduğu doğal kaynaklar, ekonomik zenginlikler nedeniyle hem Türk Cumhuriyetleri hemde bulunduğu coğrafyada önemli bir yere sahiptir. Bu ülke ekonomisindeki olumlu veya olumsuz gelişmeler; ekonomik piyasalardaki psikolojik faktörler ve çarpan hızlandırıcı mekanizmalarıyla tüm bölge ülkelerini kısa sürede etkilemektedir. Küreselleşmenin de etkisiyle, ekonomik entegrasyonun gündemde olduğu günümüzde dışa bağımlılığı ortadan kaldırmak olanaksız ise de, enazından azaltmak veya bağımlılık artışının yolaçacağı sonuçları bilmek önemli olmaktadır. Bu ve benzer düşüncelerle bölgede aktif, önemli bir role sahip olan Kazakistan ekonomisinin dışa bağımlılığını inceleyerek bunun başta Orta Asya Türk Cumhuriyetleri olmak üzere bölge ekonomilerine olası potansiyel etkileri araştırılmaktadır.

4.1 Araştırmanın Amacı Yöntemi ve Veri Kaynakları

Bu çalışmanın amacı, Kazakistan'da endüstrilerarası ara girdi kullanımlarında doğrudan ve dolaylı etkilerle ortaya çıkan ithalata bağımlılığın belirlenmesi ve 2006-2009 dönemindeki değişimin incelenmesidir. İthalata bağımlılığı etkileyen nihai talep kesimi otonom kalemlerden oluşmakta olup, çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Ayrıca rakip ithalat analize dahil edilmemiştir.

Çalışmada kullanılan temel veri kaynağı Kazakistan İstatistik Ajansı tarafından hazırlanan araştırmanın yapıldığı döneme ilişkin Kazakistan Ekonomisi Girdi-Çıktı Tablolarıdır. Kazakistan'da bağımsızlık sonrası dönemde, 1999 yılından başlanarak 2001 ve 2002 yılları hariç her yıl düzenli olarak girdi-çıktı tabloları yayınlanmıştır. Son yayınlanan tablo 2009 yılına aittir. 2005 yılından önceki tablolarda sektörlerarası ithal girdi kullanımı akım tablosu yeralmamaktadır. Bu tablo ilk kez 2005 yılı ve sonraki yıllarda hazırlanan tablolarda yeralmaktadır. 2005 yılı Girdi-Çıktı tablosu 61 sektörlü tablo olarak hazırlanmışken 2006 ve sonraki yıllarda hazırlanan tablolar 59 sektörlü tablolardır. Çalışmada tablolar arasında sektör sayısı bakımından homojenliği sağlayabilmek için 2005 yılı tablosu analize alınmamış, analiz 2006, 2008 ve 2009 yılı tabloları kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Toplam ithalat ve ekonomi genelinde görece payı çok küçük olan sektörler yorum ve hesaplama kolaylıkları nedeniyle toplulaştırılarak tablolar 50 sektöre indirgenmiştir. Uluslararası Endüstriyel Sektör Sınıflamaları (ISIC) notasyonlarına göre, sektör içerikleri incelenmiş 2007 yılı hariç tüm tablolarda ekonomik üretim sektörlerinin aynı ad, sıra ve içerikte yeraldıkları görülmüştür. Sektörlerdeki ufak tefek farklılıklar nedeniyle yanıltıcı sonuçlar çıkabileceği düşüncesiyle 2007 yılı tablosu analizden çıkarılmıştır.

Bunlar dışında gerek Girdi-Çıktı Analizinin teorik varsayımlarından gerekse de tabloların hazırlanma yöntemlerinden kaynaklanabilecek sektör içerikleri, enflasyonun etkisi gibi türlü sorunların olmadığı veya bunların tüm tablolarda da olması nedeniyle karşılaştırmaya dayalı sonuçları etkilemediği varsayılmıştır.

2006, 2008 ve 2009 yılları için hazırlanan Girdi-Çıktı Akım tablolarından yararlanılarak 50 sektör üzerinden yurtiçi girdi kullanımlarıyla yurtiçi teknik katsayılar matrisi (A_d), Sektörlerarası ithal aragirdi kullanımlarıyla ithal aragirdi katsayıları matrisi (A_m) hesaplanmış, yerli teknik katsayı matrisinin birim matristen farkı alınarak elde edilen ters matris $(I-A_d)^{-1}$ ithal ara girdi kullanımları matrisiyle (A_m) çarpılarak ithalat ters matrisi (R) elde edilmiştir. Bu matrisin satır ve sütun toplamları alınarak, ithal girdi kullanımında doğrudan ve dolaylı talepler, yani toplam ileri ve geri bağlantı etkileri elde edilmiştir. Sonuçlar tablo 1 ve tablo 2'de görülmektedir.

4.2 Kazakistan Ekonomisinde İthal Ara Girdi Kullanımında Geri Bağlantı Etkileri

Ters ithalat matrisinin herhangi bir j sütunundaki elemanların toplamı, bu sütunun belirttiği sektörü ürettiği mala karşı nihai talepte bir birimlik artışı karşılamak için ekonomiyi oluşturan tüm sektörlerin sözkonusu artışı karşılayabilmek için yapmaları gereken ithalat artışlarını verir. Diğer bir ifadeyle geri bağlantı etkileri yüksek olan sektörler diğer sektörlerden ara girdi talebinde bulunarak ekonominin uyarılması ve canlanmasına sebep olurlar (Ersungur, 2009, s.154.). Araştırmanın yapıldığı dönemde Kazakistan ekonomisi için hesaplanan ithalat geri bağlantı katsayıları ve bu katsayıların büyükten küçüğe sıralanmalarıyla elde edilen sektörlerin göreceli olarak konumunu gösteren önem sırası sayıları tablo 1'de görülmektedir.

Dönem içerisinde ekonomi genelinde toplam geri bağlantı etkisi 2008 yılında azalmakla birlikte 2009 yılında tekrar artmakta, 2006 yılına göre geri bağlantı etkilerinde bağımlılık anlamında %14 oranında artış gerçekleşmektedir. Sektörler incelendiğinde de, bazı sektörlerde katsayılardaki değişim oranı başlangıca göre negatif yönlü olup bağımlılıkta azalmayı gösterirken, 50 sektörün 29 tanesinde dönem içinde bağımlılığın arttığı görülmektedir. Tablodaki 01-07 numaralar arası, ilk 7 sektör genel olarak tarım ve tarıma dayalı sanayiler, 08-32 numaralar arası 25 sektör imalat sanayini geriye kalan 33-50 numaralar arası 18 sektör hizmet sektörlerini oluşturmaktadır. Buna göre, tarımda yeralan 7 alt sektörden 4 tanesinde, sanayide yeralan 25 alt sektörden 14 tanesinde, hizmetlerde yeralan 18 alt sektörden 11 tanesinde ithal aragirdi kullanımının arttığı görülmektedir (Tablo 1).

Geri bağlantı etkilerine göre 2009 yılı için ithal aragirdi kullanımı en yüksek olan ilk on sektör; 17. Kimya sanayii, 18. Kimyasal ve plastik hammadde imalatı 29. Diğer sınıflamalara dahil edilmeyen ürünler, 15. Basım ve yayım; kayıtlı medyanın çoğ., 10. Tekstil ürünleri imalatı, 09. Tütün ürünleri imalatı, 13. Kereste ve ahşap doğrama üretimi, 49. Araştırma ve geliştirme hizmetleri, 27. Motorlu kara taşıtı, römork ve yarı-römork im., 25. Radyo, televizyon, haberleşme teçh. cih. İm. altsektörleridir.

İmalat Sanayinde ithalata bağımlılığın arttığı sektörlerde sektörlerin göreceli konumları birlikte değerlendirildiğinde, 09. Tütün ürünleri imalatı, 10. Tekstil ürünleri imalatı, 13. Kereste ve ahşap doğrama üretimi, 17. Kimya sanayii, 24. Elektrikli makine ve cihazlarının imalatı, 25. Radyo, televizyon, haberleşme teçh. cih. İm. ve 27. Motorlu kara taşıtı, römork ve yarı-römork im. sektörlerinde dönem içerisinde hem ithal ara girdi kullanımının arttığı hemde bu sektörlerin aragirdi kullanımına göre büyükten küçüğe sıralanmalarıyla elde edilen önem sırası sıralamalarında da belirgin olarak daha önlere geldikleri görülmektedir. Tam tersi olarak da, ithal aragirdi kullanımları azalan tüm imalat sanayi alt sektörlerinde de sıra sayılarında arkalara doğru gerilemelerin olduğunu görmekteyiz. Bu özelliğin bulunduğu imalat sanayi alt sektörlerine, 08. Gıda ürünleri ve içecek imalatı, 15. Basım ve yayım; kayıtlı medyanın çoğ., 16. Kok fırını ve rafine edilmiş petrol ürün. ve 20. Metalurji sanayii örnek verilebilir. Yani sektörün ithal aragirdi kullanımı azalmakla birlikte göreceli önemi de azalmaktadır (Tablo 1). Bu özellik hizmet sanayi alt sektörleri için de geçerlidir.

İthal aragirdi kullanımlarının geri bağlantı etkilerinde ithalat eğilimi artmasına rağmen imalat sanayi sektörlerinde önem sıralarında hiç değişim olmamakta veya birkaç basamak gerileme ortaya çıkmaktadır. 01. Tarım, avcılık ve ilgili hizmetler, 14. Kağıt ve karton üretimi ve kağıt ürünleri alt sektörlerinde ithal girdi

kullanımı artmasına rağmen sektörlerin görece önemleri değişmemiştir. 11.Giyim eşyası; kürk işleme ve boyama, 19. Diğer metal olmayan mineral ürünler im., 22. Makine ve teçhizat üretimi alt sektörlerinde sadece 2 basamak gerileme vardır. Hizmet sektörlerinde ise, 35. Toptan ticaret ve tic. komisyonculuğu (mot. hariç), 1 basamak, 42. Haberleşme alt sektöründe 2 basamak, 43. Mali aracılıkta hiç değişme yoktur, 45. Mali aracılık ve sigortacılıkta yardımcı işlemler sektörlerinde 2 basamak gerileme vardır (Tablo1). Yani bu sektörlerde aragirdi kullanımları artmasına rağmen sektörün toplam aragirdi ithalatında görece öneminin değişmemesi sektöre özgü bazı ekonomik sorunların oluştuğu izlenimini uyandırmaktadır.

4.3 Kazakistan Ekonomisinde İthal Ara Girdi Kullanımında İleri Bağlantı Etkileri

Ters ithalat matrislerinin satır toplamları ise, her endüstrinin toplam üretimlerini birer birim artırmak için diğer endüstrilere satmak zorunda olduğu ithal ürün toplamını göstermekte olup, üretim artışıyla birlikte ithal girdi kullanımının azalması o sektörün dışa bağımlılığının da azalması şeklinde yorumlanmaktadır. Buna göre sektörlerin ters ithalat matrisleri satır toplamlarından elde edilen değerler ve bunların göreceli önemini vurgulayabilmek için büyükten küçüğe sıralanmalarıyla elde edilen önem sırası sayıları tablo 2.'de gösterilmektedir.

Dönem içerisinde ekonomi genelinde 50 sektörden 29 tanesinde geri bağlantı etkileri bakımından ithal girdi kullanımlarının arttığı görülmektedir. Kalan 21 sektörde de dönem içinde ithal aragirdi kullanımları azalmıştır. 7 alt sektörden oluşan tarımda 01. Tarım avcılık ve ilgili hizmetler ile 03. Balıkçılık alt sektörlerinde ithal ara girdi kullanımı artmakta, ve bu sektörlerden balıkçılık alt sektöründe göreceli önem sıraları da azalmakta daha arkalara gitmektedir. İmalat sanayinde yeralan 25 alt sektörden 17 tanesinde ithal ara girdi kullanımı artmıştır. Hizmetlerde ise 18 alt sektörden 11 tanesinde ithal girdi kullanımı artmıştır. İthal ara girdi kullanımı artan imalat sanayi sektörlerinden, 13. Kereste ve ahşap doğrama üretimi, 14. Kağıt ve karton üretimi ve kağıt ürünleri, 16. Kok fırını ve rafine edilmiş petrol ürün., 17.Kimya sanayii, 22. Makine ve teçhizat üretimi alt sektörlerinde ithal aragirdi kullanımları artmasına paralel bu sektörlerin görece önemleri de artmaktadır. Önem sırasına göre bu sektörler sıralamada daha önlere gitmektedirler. Ancak 09. Tütün ürünleri imalatı ve 21. Hazır nihai metal ürünleri üretimi alt sektörlerinde ithal girdi kullanımı artmasına rağmen sektörün göreceli konumu çok az değişerek sadece 1 basamak öne gitmektedir. 10. Tekstil ürünleri imalatında ise aragirdi kullanımları artmasına rağmen sektörün görece konumu 2 basamak geriye gitmektedir. İthal aragirdi kullanımları azalan sektörlerde de sektörün görece önemi azalmakta daha gerilere doğru gitmektedir. Ancak 15. Basım ve yayım; kayıtlı medyanın çoğ., 24.Elektrikli makine ve cihazların imalatı, 07. Diğer madencilik alt sektörlerinde ithal ara girdi kullanımları artmasına rağmen sektörlerin görece önemlerinin ya hiç değişmediği yada çok az birkaç sıra değiştiği görülmektedir (Tablo 2).

İthal aragirdi kullanımında, 2009 yılı için ileri bağlantı etkilerine göre ithalatın en yüksek olduğu ilk on sektör; 17. Kimya sanayii, 22.Makine ve teçhizat üretimi 50.Diğer (Kamu Yön.Eğitim-Sosyal Hizmetler) 20.Metalurji sanayii, 14.Kağıt ve karton üretimi ve kağıt ürünleri, 13.Kereste ve ahşap doğrama üretimi, 18.Kimyasal ve plastik hammadde imalatı, 10.Tekstil ürünleri imalatı, 21.Hazır/nihai metal ürünlerin üretimi, 05.Ham petrol ve doğal gaz çıkarımı ve ür. altsektörleridir.

Hem geri hem ileri bağlantı etkileri bakımından ilk on içinde yeralan sektörler; 17. Kimya sanayii, 13.Kereste ve ahşap doğrama üretimi, 18.Kimyasal ve plastik hammadde imalatı, 10.Tekstil ürünleri imalatı sektörleri olmuştur.

5 Sonuç

Küreselleşme sürecinde ülke ekonomilerinin hızlı bir dışa açılma süreci yaşadığı bilinmektedir. Artan yoğun iç ve dış rekabetle birlikte giderek daha fazla dışa açılma sürecine giren ülkeler kaçınılmaz olarak ihracatı artırıp, ithalatı azaltarak dış dengeyi sağlamaya çalışmaktadır. Fakat dışa açılma her zaman ekonomik büyüme ve gelişmeyi beraberinde getiremeyebiliyor. Günümüz koşullarında dünya ekonomilerinin dışa bağımlılığını tamamen ortadan kaldırmak mümkün değildir. Ancak bu bağımlılığın mümkün olan en düşük seviyelere çekilmesini sağlamak gerekmektedir. Dolayısıyla, ekonomide ileri ve geri bağlantı etkileri yüksek endüstrilerin tespit edilmesi ve bu sektörlerin gelişiminin sağlanması, üzerinde durulması gereken önemli konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada da, 1990'lı yıllarda bağımsızlığını alan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında yeralan bölgesinde lider, ekonomik yönden zengin bir ülke olan Kazakistan ekonomisinin dışa bağımlılığı incelenmiştir.

2006-2009 döneminde, Girdi-Çıktı çözümlerine dayalı olarak sektörlerarası ithal aragirdi kullanımları üzerinden yapılan incelemede dönem içinde ekonomide ithalata bağımlılığın arttığı gözlenmiştir. 17.Kimya sanayii, 13.Kereste ve ahşap doğrama üretimi, 18.Kimyasal ve plastik hammadde imalatı, 10.Tekstil ürünleri imalatı sektörleri hem ileri hem geri bağlantı etkilerinin yüksek olduğu sektörler olarak görülmektedirler.

Kazakistan en çok ithal ettiği mal gruplarını; otomotiv ve yedek parçaları, metal anasanayi ve mamulleri, kimya sanayi, madencilik, hayvansal ürünler ve ağaç orman ürünleri oluşturmaktadır. Kazakistan ithalatının önemli bir kısmını bu sektörlerdeki ara ve yatırım malları ithali oluşturmaktadır. Burada da buradakilere benzer bulgular elde edilmiştir.

İthalatın ara ve yatırım mallarında yoğunlaşmasının hem Kazakistan hemde bölge ekonomileri bakımından çarpan hızlandıran mekanizmalarıyla olumlu sonuçlar doğurabileceğini belirtebiliriz. Ancak ithalatın önemli bir kısmının batı ülkeleri ve Rusya'dan yapılıyor olmasının bölge ekonomileri için potansiyel etkileri azaltan bir unsur olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle Kazakistan açısından burada belirtilen sektörlerde ithalata bağımlılığı azaltacak politikaların uygulanmasının, bölge ekonomileri bakımından (Rusya, Beyaz Rusya ile oluşturulan Gümrük birliği çerçevesinde teknoloji transferi, üretim modernizasyonu vs) ise, Kazakistan'la dış ticareti geliştirecek önlemlerin hızla alınması gerektiği kanatindeyiz.

Kaynakça

- Aydoğuş O., **Girdi-Çıktı Modellerine Giriş**, Gazi Kitabevi Ankara, 1999.
- Bocutoğlu, E., **Girdi – Çıktı Analizine Giriş**, Karadeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ders Notları, Yayın No:23, Trabzon, 1990.
- Chenery H.B, Clark P.E, **Endüstrilerarası İktisat**, (Çev. Cemil Çınar), ODTÜ, Ankara, 1965
- Ersungur Ş., M., Ekinci D., Takım A., “Türkiye Ekonomisinde İthalata Bağımlılıktaki Değişme: Girdi-Çıktı Yaklaşımıyla Bir Uygulama”, **10. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Kongresi**, Atatürk Üniversitesi İ.İ.B.F, 27-29 Mayıs 2009, Erzurum
- Fleissner, P. U. A., **Input-Output Analyse-Eine Einführung in Theorie und Anwendungen**, Wien, 1993.
- Kepenek Y. **Türkiye İmalat Sanayiinin Üretim Yapısı (1963-1973)**, Ankara ODTÜ, 1977.
- Kepenek Y., **Türk İmalat Sanayiinin Üretim Yapısı**, Friedrich Ebert Vakfı Araştırma Sonuçları, İstanbul, 1991.
- Korum U., **Input Output Analizi**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1963.
- Korum U., **Türk İmalat Sanayi ve İthal İkamesi: Bir Değerlendirme**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:408, Ankara, 1977.
- Miernyk W.H., **The Elements of Input Output Analysis**, Random House, West Virginia University, 2 Printing, 1966.
- Özdil T., Turdaliyeva A., Ganiyev C., “Girdi-Çıktı Analizi Yaklaşımıyla Kırgızistan Ekonomisinin İncelenmesi”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı, Cilt:25, Sayı:Özel, Yıl:2011, ss:353-373.
- **Özdil T., Yılmaz C. ., “Elektrik Elektronik Sektörünün Türkiye Ekonomisi İçindeki Öneminin Girdi Çıktı Analiziyle İncelenmesi”**, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, **Sayı 21, Bıшкеk, 2009, ss, 117-127.**
- Şenesen, G., G., **Türkiye'nin Üretim Yapısı: Girdi-Çıktı Modeli ile Temel Bulgular**, TÜSİAD Büyüme Stratejileri Dizisi, No:3, İstanbul, 2005.
- Thirlwall, A.P., **Growth and Development**, Fourth Edition, McMillan Education Ltd., London, 1990.
- Todaro M.P., **Kalkınma Planlaması (Modeller ve Yöntemler)**, (Çev. Orhan Sezgin), İstanbul, 1987.
- Агентство Республики Казахстан по статистике. Таблицы «Затраты-Выпуск» Республики Казахстан за 2006, 2008, 2009 годы. www.stat.gov.kz
- Агентство Республики Казахстан по статистике. Казахстан в цифрах. 2010. www.stat.gov.kz
- Агентство Республики Казахстан по статистике. Статистический ежегодник Казахстана «Казахстан в 2009 году». Астана 2010. www.stat.gov.kz
- Национальный Банк Республики Казахстан. Платежный баланс и внешний долг Республики Казахстан за 2009 год. 2010. www.nationalbank.kz

Sıra No	Ekonomik Sektörler	2006		2008		2009		Değişim Oranı (2006-09)
		R _j	Önem Sırası	R _j	Önem Sırası	R _j	Önem Sırası	
01	Tarım, avcılık ve ilgili hizmetler	0,048	49	0,045	49	0,061	49	0,266
02	Ormanlık ve ilgili hizmetler	0,086	38	0,054	44	0,062	48	-0,279
03	Balık avlama ve hizmetler	0,067	43	0,103	28	0,120	32	0,782
04	Maden kömürü, linyit ve turba çıkarımı	0,128	26	0,143	12	0,122	30	-0,050
05	Ham petrol ve doğal gaz çıkarımı ve ür.	0,104	37	0,099	29	0,114	33	0,105
06	Metal cevheri madenciligi	0,161	20	0,122	20	0,153	23	-0,045
07	Diğer madencilik	0,150	23	0,157	11	0,194	15	0,298
08	Gıda ürünleri ve içecek imalatı	0,153	22	0,120	21	0,128	28	-0,160
09	Tütün ürünleri imalatı	0,123	28	0,167	9	0,292	6	1,374
10	Tekstil ürünleri imalatı	0,180	13	0,139	13	0,304	5	0,689
11	Giyim eşyası; kürk işleme ve boyama	0,161	19	0,134	15	0,191	17	0,182
12	Deri ve deri ürünleri, ayakkabı üretimi	0,106	35	0,086	35	0,125	29	0,172
13	Kereste ve ahşap doğrama üretimi	0,105	36	0,064	41	0,284	7	1,708
14	Kağıt ve karton üretimi ve kağıt ürünleri	0,264	4	0,172	7	0,320	4	0,212
15	Basım ve yayım; kayıtlı medyanın çoğ.	0,312	3	0,241	1	0,220	11	-0,297
16	Kok fırını ve rafine edilmiş petrol ürün.	0,173	15	0,176	5	0,147	24	-0,153
17	Kimya sanayii	0,208	7	0,168	8	0,342	2	0,647
18	Kimyasal ve plastik hammadde imalatı	0,315	2	0,221	3	0,455	1	0,445
19	Diğer metal olmayan mineral ürünler im.	0,171	16	0,123	19	0,188	18	0,098
20	Metalurji sanayii	0,184	12	0,108	24	0,104	38	-0,431
21	Hazır/nihai metal ürünlerin üretimi	0,256	5	0,109	23	0,209	13	-0,185
22	Makine ve teçhizat üretimi	0,165	18	0,097	32	0,192	16	0,164
23	Büro ve bilgi işlem makineleri imalatı	0,399	1	0,235	2	0,071	47	-0,822
24	Elektrikli makine ve cihazların imalatı	0,110	33	0,088	34	0,210	12	0,912
25	Radio, televizyon, haberleşme teçh. cih. İm.	0,143	24	0,105	26	0,221	10	0,545
26	Tıbbi aletler; hassas, optik aletler ve saat im.	0,195	10	0,117	22	0,168	21	-0,138
27	Motorlu kara taşıtı, römork ve yarı-römork im.	0,119	31	0,161	10	0,235	9	0,969
28	Diğer ulaştırma araçları üretimi	0,176	14	0,095	33	0,130	26	-0,265
29	Diğer sınıflamalara dahil edilmeyen ürünler,	0,075	41	0,105	27	0,325	3	3,315
30	İkincil işlemler sanayisi	0,160	21	0,082	36	0,080	43	-0,497
31	Elektrik, gaz, buhar ve sıcak su üret.ve dağıtımı	0,199	9	0,132	16	0,129	27	-0,352
32	Suyun toplanması, arıtılması ve dağıtılması	0,124	27	0,127	17	0,114	35	-0,085
33	İnşaat	0,203	8	0,098	31	0,171	20	-0,158
34	Motorlu taşıtlar satış, bak., onarım; perakende sat.	0,062	45	0,046	47	0,060	50	-0,027
35	Toptan ticaret ve tic. komisyonculuğu mot. hariç)	0,076	40	0,074	38	0,090	41	0,175
36	Perakende ticaret, kişisel ve ev eşyalarının tamiri	0,056	46	0,040	50	0,104	39	0,844
37	Otel, motel, pansiyon, kamp. ve diğer konak. Yer.	0,166	17	0,137	14	0,120	31	-0,276
38	Karayolu taşımacılığı	0,131	25	0,108	25	0,147	25	0,121
39	Denizyolu taşımacılığı	0,213	6	0,181	4	0,114	34	-0,462
40	Havayolu taşımacılığı	0,122	29	0,098	30	0,177	19	0,448
41	Destekleyici ve yardımcı ulaştırma faaliyetleri	0,109	34	0,074	39	0,073	46	-0,335
42	Haberleşme	0,078	39	0,054	45	0,108	37	0,396
43	Mali aracılık	0,073	42	0,075	37	0,089	42	0,223
44	Sigortacılık	0,050	48	0,045	48	0,079	44	0,576
45	Mali aracılık ve sigortacılıkta yardımcı işlemler	0,052	47	0,054	46	0,078	45	0,507
46	Gayri menkul faaliyetleri	0,114	32	0,072	40	0,094	40	-0,182
47	Operatörsüz mak. ve teçh. ile kişisel eşyaların kirası	0,120	30	0,059	43	0,162	22	0,349
48	Hesaplama araçlarla ilgili faaliyetler	0,194	11	0,124	18	0,112	36	-0,426
49	Araştırma ve geliştirme hizmetleri	0,008	50	0,062	42	0,240	8	27,410
50	Diğer (Kamu Yön.Eğitim-Sosyal Hizmetler)	0,066	44	0,173	6	0,200	14	2,053
Toplam		7,213		5,667		8,225		0,140

Tablo 1: Kazakistan Ekonomisi İthal Aragirdi Kullanımları Geri Bağlantı Etkileri (Sütun toplamları - .000 tenge)

Sıra No	Ekonomik Sektörler	2006		2008		2009		Değişim Oranı (2006-09)
		R _i	Önem Sırası	R _i	Önem Sırası	R _i	Önem Sırası	
01	Tarım, avcılık ve ilgili hizmetler	0,007	34	0,073	20	0,237	13	33,269
02	Ormançılık ve ilgili hizmetler	0,019	31	0,000	35	0,000	43	-1,000
03	Balık avlama ve hizmetler	0,000	37	0,025	26	0,000	42	0,433
04	Maden kömürü, linyit ve turba çıkarımı	0,057	24	0,012	29	0,008	37	-0,854
05	Ham petrol ve doğal gaz çıkarımı ve ür.	0,360	5	0,387	6	0,272	10	-0,246
06	Metal cevheri madenciligi	0,043	28	0,056	25	0,037	24	-0,133
07	Diğer madencilik	0,027	29	0,014	28	0,018	30	-0,342
08	Gıda ürünleri ve içecek imalatı	0,172	13	0,360	7	0,164	16	-0,041
09	Tütün ürünleri imalatı	0,004	36	0,123	16	0,010	35	1,831
10	Tekstil ürünleri imalatı	0,290	6	0,201	10	0,353	8	0,216
11	Giyim eşyası; kürk işleme ve boyama	0,147	14	0,012	30	0,009	36	-0,937
12	Deri ve deri ürünleri, ayakkabı üretimi	0,004	35	0,061	23	0,002	40	-0,450
13	Kereste ve ahşap doğrama üretimi	0,173	12	0,097	18	0,434	6	1,509
14	Kağıt ve karton üretimi ve kağıt ürünleri	0,238	9	0,432	4	0,535	5	1,243
15	Basım ve yayım; kayıtlı medyanın çoğ.	0,057	23	0,065	22	0,037	25	-0,359
16	Kok fırını ve rafine edilmiş petrol ürün.	0,137	16	0,357	8	0,271	11	0,974
17	Kimya sanayii	0,565	3	0,686	1	1,805	1	2,193
18	Kimyasal ve plastik hammadde imalatı	0,735	2	0,414	5	0,392	7	-0,467
19	Diğer metal olmayan mineral ürünler im.	0,285	7	0,219	9	0,258	12	-0,093
20	Metalleri sanayii	1,786	1	0,554	2	0,553	4	-0,690
21	Hazır/nihai metal ürünlerin üretimi	0,228	10	0,132	13	0,342	9	0,498
22	Makine ve teçhizat üretimi	0,134	17	0,134	12	0,611	2	3,553
23	Büro ve bilgi işlem makineleri imalatı	0,000	39	0,000	36	0,000	44	0,000
24	Elektrikli makine ve cihazların imalatı	0,122	18	0,000	37	0,120	19	-0,016
25	Radyo, televizyon, haberleşme teçh. cih. İm.	0,000	40	0,000	38	0,163	17	0,000
26	Tıbbi aletler; hassas, optik aletler ve saat im.	0,000	41	0,000	39	0,018	29	0,000
27	Motorlu kara taşıtı, römork ve yarı-römork im.	0,007	33	0,068	21	0,180	15	25,032
28	Diğer ulaştırma araçları üretimi	0,000	42	0,000	40	0,085	21	0,000
29	Diğer sınıflamalara dahil edilmeyen ürünler,	0,056	25	0,001	32	0,008	38	-0,863
30	İkincil işlemler sanayisi	0,000	43	0,000	41	0,000	45	0,000
31	Elektrik, gaz, buhar ve sıcak su üret.ve dağıtımı	0,000	44	0,085	19	0,032	28	0,000
32	Suyun toplanması, artırılması ve dağıtılması	0,000	45	0,000	42	0,000	46	0,000
33	İnşaat	0,071	22	0,000	43	0,112	20	0,587
34	Motorlu taşıtlar satışı, bak., onarım; perakende sat.	0,000	46	0,000	44	0,000	47	0,000
35	Toptan ticaret ve tic. komisyonculuğu mot. hariç)	0,000	47	0,000	45	0,001	41	0,000
36	Perakende ticaret, kişisel ve ev eşyalarının tamiri	0,000	38	0,000	46	0,000	48	-1,000
37	Otel, motel, pansiyon, kamp. ve diğer konak. Yer.	0,051	27	0,000	47	0,156	18	2,066
38	Karayolu taşımacılığı	0,277	8	0,483	3	0,016	32	-0,943
39	Denizyolu taşımacılığı	0,075	21	0,099	17	0,003	39	-0,955
40	Havayolu taşımacılığı	0,147	15	0,131	14	0,011	34	-0,925
41	Destekleyici ve yardımcı ulaştırma faaliyetleri	0,079	20	0,001	34	0,034	26	-0,575
42	Haberleşme	0,026	30	0,015	27	0,033	27	0,294
43	Mali aracılık	0,056	26	0,126	15	0,045	23	-0,183
44	Sigortacılık	0,105	19	0,060	24	0,016	31	-0,846
45	Mali aracılık ve sigortacılıkta yardımcı işlemler	0,000	48	0,000	48	0,000	49	0,000
46	Gayri menkul faaliyetleri	0,000	49	0,001	33	0,000	50	0,000
47	Operatörsüz mak. ve teç. ile kişisel eşyaların kirası	0,176	11	0,000	49	0,184	14	0,047
48	Hesaplama araçlarla ilgili faaliyetler	0,009	32	0,012	31	0,054	22	5,244
49	Araştırma ve geliştirme hizmetleri	0,000	50	0,000	50	0,011	33	0,000
50	Diğer (Kamu Yön.Eğitim-Sosyal Hizmetler)	0,487	4	0,171	11	0,593	3	0,218
Toplam		7,213		5,667		8,225		0,140

Tablo 2: Kazakistan Ekonomisi İthal Aragirdi Kullanımlarının İleri Bağlantı Etkileri (Satır toplamları- .000 tenge)